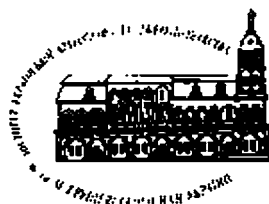

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ
Віталій ТЕЛЬВАК • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія
МОНОГРАФІЧНІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою «Українська книга» 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники – Ігор ГИРИЧ, Валентин КАВУННИК

Автор передмови – Валентин КАВУННИК

Упорядкування листів до «Додатків» – Валентин КАВУННИК, Світлана ПАНЬКОВА

*Підготовка текстів різних видань «Очерка истории украинского народа» –
Валентин КАВУННИК, Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ*

Переклад з російської мови на українську – Лариса БІЛИК

Переклад висловів іншомовного походження – Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського
НАН України, 2015
© Кавунник В., передмова, 2015
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2015

XXV. ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА

Ще незрівнянно швидше, ніж у Лівобережній Україні, зникли форми суспільних та економічних відносин, створені великим народним рухом, на правому березі Дніпра.

Вже під час «руїни» 1660–1670-х рр., як зветься цей час у народній традиції, козацтво і взагалі населення у Правобережній Україні дуже зменшилося кількісно й ослабло. З капітуляцією Дорошенка й переходом залишків козаків та іншого населення з Наддніпрянщини на лівий берег, закінченим «згоном» Самойловича 1679 р., козацтво зовсім припинило своє існування у Правобережній Україні, за винятком Києва з його округою, що належали до Лівобережної Гетьманщини. Та це поки що була лише не-тривала перерва.

Намагання Москви – залишити Правобережну Наддніпрянщину у стані незаселеної пустелі – не увінчались успіхом. Туреччина не погодилася на цю вимогу при ратифікації трактату 1681 р., і хоча при укладенні «вічного миру» 1686 р. з Польщею московський уряд висунув умову, що аж до вирішення питання про наддніпрянську смугу вона має залишатися незаселеною¹, польський уряд не надавав серйозного значення цій умові.

Турки услід за трактатом 1681 р. зробили, було, спробу відновити гетьманство й знов колонізувати Наддніпрянщину, але ця спроба мала дуже ефемерне значення. Закликання на слободи, щоправда, приваблювали значну кількість переселенців з Лівобережної України: правобережні емігранти, не знайшовши в Лівобережній Україні вільних земель і зустрівшись із претензіями поміщицького класу, що зароджувався, та кріпосницькими відносинами, у великій кількості йшли назад на правий берег; поверталися й давніші поселенці. Цю перспективу передбачав Самойлович, і тому при укладенні трактату з Туреччиною так палко заперечував проти вимоги Туреччини, щоб лівобережному населенню не чинилися перешкоди переходу за Дніпро; але Туреччина тоді наполягла на своєму. Проте втримати під своєю владою цю колонізацію турецький уряд не зумів. Польський уряд, що перейшов уже перед тим у наступальну боротьбу проти турецької окупації, зруйнував турецькі спроби козацької організації, і тоді ж, у 1680-х рр., вони припинилися. Більше значення мали спроби відновлення козацтва з боку Польщі.

¹ У трактаті було ухвалено залишити правий берег Дніпра незаселеним аж до нового рішення про нього, і оскільки такого рішення не відбулося, то цей край за буквою трактату мав залишитися незаселеним.

Такі спроби польський уряд почав робити від самого відновлення війни з Туреччиною, після Бучацького трактату, цінуючи в козаках незамінний військовий елемент, особливо в боротьбі з турками й татарами. У відомому поході Собеського для звільнення Відня 1683 р. на вербовані козацькі загони відіграли дуже визначну роль. Потім від вербування таких козацьких полків Собеський перейшов до відновлення поселень. Завдяки його старанням сейм 1685 р. видав конституцію, яка відновлювала козацтво й обіцяла йому повернення давніх вольностей. Собеський призначив для цього нового відновленого козацтва землі на південь від р. Рось; він розіслав універсали, які обіцяли всілякі пільги поселенцям, і, виславши агентів до Запорозжя, закликав поселенців.

Цей заклик Собеського знайшов жвавий відгук. Знайшлися люди з організаційними талантами, які з великим успіхом зайнялися заселенням запустілих Наддніпрянщини та Побужжя, залучаючи у великій кількості поселенців і з українських земель, що перебували під владою Польщі, і з-за Дніпра. Такими були полковники (як вони себе титулували) — Зах. Іскра у Корсуні, Самусь Іванович у Богуславі, Абазин на Побужжі та особливо Семен Палій, найпопулярніший з них, котрий розташувався на північ від Росі у містечку Фастові. Спорожнілі простори заселялися швидко. З Лівобережної України, особливо із сусідніх полків: Гадяцького, Миргородського, Лубенського, — посполиті йшли масами, незважаючи на розставлені над Дніпром застави. «У всіх одна думка — йти за Дніпро», — доносили в Москву. Це була стихійна реакція проти панських порядків Гетьманщини, проти економічної політики старшини, і вона дуже стривожила останню. Палій в уяві народних мас поставав як ідеальний козак, надприродний герой, носій народних ідеалів справедливого устрою суспільства, і з цього погляду протиставлявся «поляку» Мазепі. Для наступних поколінь він залишився улюбленим героєм народних пісень і оповідей; віроломне захоплення його Мазепою обросло легендарними й казковими подробицями й досі в цьому вигляді живе у народній традиції.

Швидко зростання колонізації у Правобережній Наддніпрянщині надало значних сил полковникам цього відродженого правобережного козацтва. Вони надавали цінні послуги польському урядові в боротьбі з татарами, й воно схильне було ставитись до них поблажливо. Скарги шляхти сусідніх областей, що потерпала від нападів відродженого козацтва, «покозачення» їхніх підданих і втеч селян, довго залишалися без відгуку. Та, кінець кінцем, конфлікт був неминучий. Уся ця відроджена козаччина та її колонізація були просякнуті величезною неприхильністю до Польщі й шляхти, і цю неприхильність поділяли і її ватажки. Вже у 1688 р. Палій

звертається до гетьмана Мазепа з проханням узяти на себе посередництво у переговорах з московським урядом, щоб він прийняв під свою протекцію його Фастівщину. Але московський уряд тоді вже був у союзі з Польщею й не хотів псувати стосунки: він запропонував Палієві перейти зі своїми козаками на Запорозжя і звідти — на лівий берег, якщо вони хочуть бути під московською протекцією. Такого проекту Палій прийняти, звісно, не міг: йому хотілося зберегти територію.

Зносини Палія тим часом стали відомі полякам; він був заарештований, однак устиг утекти. Після цього він переходить уже до більш відкритих дій проти Польщі, хоча до пори до часу намагається уникати гострих конфліктів. Він повторює давню козацьку тактику — намагається якомога більше розширити територію козацьких поселень за рахунок сусідньої поміщицької колонізації; селяни стають козаками, виганяють поміщиків і починають говорити про те, що «ляхів треба прогнати за Віслу, щоб і сліду їх не лишилось». Польський уряд намагався зупинити Палія, послав проти нього військові загоны — особливо з того часу, коли перестав потребувати козаків для боротьби з татарами після припинення війни з турками. Остання остаточно завершилась Карловицьким трактатом 1699 р., який повернув Поділля назад до Польщі, і сейм вирішив з 1700 р. скасувати козацьке військо. Це був відвертий виклик — і козаки не забарилися перейти до наступальних дій.

Обставини їм сприяли — польське військо було зайняте війною зі шведами. Палієві вдалося оволодіти важливою фортецею — Білою Церквою, яка в той час становила опору польської влади в Україні; він переніс сюди свою резиденцію. Самусь узяв другу важливу позицію — Немирів. Повстання поширилося на Поділля. Але тут, на півдні, козацька колонізація була досить слабка, і коли у 1703 р. на Поділля рушило польське військо під проводом польного гетьмана Сенявського, йому легко вдалося розсіяти слабкі загоны Абазина й Самуся. Абазина було страчено, Немирів узято, Поділля залито кров'ю повсталих. Але на Київщину, на Палія Сенявський напасти не наважився, задовольнившись дешевими лаврами подільської кампанії.

Та на Палія прийшла біда звідти, звідки він менш за все міг її чекати. Як і інші полковники, він продовжував просити російський уряд про прийняття його під свою протекцію, і Мазепа підтримував це прохання, бажаючи приєднати під свій регімент правобережні землі. Але російський уряд щоразу відмовляв, а відтоді, як Польща стала союзницею Росії проти шведів, він навіть радив Палієві залишатися покірним стосовно Польщі. Нарешті, поступаючись проханням поляків про допомогу для приборкання Палія, Петро пообіцяв їм, у 1704 р., змусити його до покори. Тоді Мазепа, не бажаючи упустити Правобережну Україну зі своїх рук, а з іншого

боку, — побоюючись Палія як досить небезпечного демагога й суперника, дав справі зовсім неочікуваний поворот.

Мазепа перебував тоді за Дніпром, у поході проти шведських партизанів у Польщі; запросивши до себе в табір Палія, він розпорядився його заарештувати, а полковником у Білу Церкву, на місце Палія, послав свого родича Омельченка. Палієві козаки, більша частина яких, утім, перебувала у момент цього несподіваного удару в війську Мазепи, хотіли було опиратися. Але білоцерківські міщани, не чекаючи від цього опору нічого доброго для себе, здали місто, і Омельченко став правителем Фастівщини. Перед Петром Мазепа звинуватив Палія у зносинах зі шведською партією в Польщі. Це було зовсім безпідставне звинувачення, проте Палія заслали до Сибіру (у Тобольськ) і повернули звідти лише після переходу Мазепи на бік Швеції. Після свого повернення виснажений засланням старий не відігравав уже ніякої ролі, і управління правобережними козаками було доручено його зятеві Танському.

Хоча Мазепа вчинив у цьому випадку зовсім не згідно з намірами Петра (це був перший випадок, коли він дозволив собі явно розійтися з планами центрального уряду), але завдяки тодішнім смутам у Польщі його вчинок не викликав невдоволення у Петра. На вимогу польського уряду, щоби Правобережна Наддніпрянщина була передана йому, Петро відповів, що це було б несвоєчасно через наявність сильної шведської партії серед польських магнатів. Правобережне козацтво не тільки зберегло свою територію, а й навіть розширило її: не лише київські та брацлавські полки перейшли під регімент Мазепи, а й Подністров'я покозачилося й приєдналося до них. Ми бачимо тут полки: Білоцерківський, Корсунський, Богуславський, Чигиринський, Брацлавський і Могилівський, хоча й з кількісно слабким населенням і дуже невеликими козацькими контингентами. З принципової точки зору Мазепа дуже дорожив цим набутком, і коли Петро на конференції з польськими магнатами у Жовкві 1707 р. пообіцяв негайно повернути Польщі правобережні землі та звелів Мазепі передати Білу Церкву польським військам, Мазепа під різними приводами не виконав цього розпорядження і втримав ці землі під своєю владою до кінця.

Після падіння Мазепи та обрання Скоропадського правобережні полки, як я згадував, також визнали останнього гетьманом. Але Скоропадський не володів достатньою енергією, щоб відстояти цю Правобережну Україну, як відстоював її Мазепа. У 1711 р., після невдалого Прутського походу, Петро відмовився від Правобережної України. Туреччина призначала її для незалежної України Орлика, але — як ми знаємо — не підтримала його енергійно і не завадила оволодіти Правобережною Україною Польщі, яка

безпосередньо після цього трактату заявила на неї свої претензії. Однак, відмовляючись від правобережних полків на користь Польщі, Петро повернувся до давнього плану: сплюндрувати їх і перегнати населення в Лівобережну Україну. Про це було оголошено населенню ще восени 1711 р., і потім, упродовж 1711–1714 рр., військові команди виселяли й переводили за Дніпро населення правобережних полків. По закінченні виселення, у 1714 р., полякам здали Білу Церкву, і поляки остаточно заволоділи Правобережною Наддніпрянщиною.

Козацтво тут було знищено тепер уже остаточно.^{IV, 289} Населення довго чекало на його відновлення зовні: покладалися сподівання на зятя Палія полковника Танського, котрий після передачі полякам Білої Церкви отримав від російського уряду в управління сусідній Київський полк. При ньому доживала віку вдова Палія, енергійна подвижниця у діяльності свого чоловіка з колонізації та відновлення козацтва на Правобережжі. На Танському тому спочили традиції козацтва, й у тривожні хвилини поширювалися чутки про дане йому доручення відновити козацькі полки на правому березі. Та цим сподіванням не судилося справдитись.^{IV, 289} Невеликі контингенти, відновлені пізніше в наддніпрянських старостах, що збереглися в них до другої половини XVIII ст.¹, не мали значення. Ще менше могли рахуватися т. зв. «надвірні козаки»: так звалися збройні загони, що їх утримував кожний магнат і взагалі кожний значний поміщик для потреб «двору»; такі загони «надвірних козаків», рекрутованих з місцевого населення, споряджених по-козацькому, з'являються вже наприкінці XVI ст. та існують до кінця XVIII ст. Під час народних рухів цього століття вони часто приєднувалися до останніх, являючи собою досить небезпечний для своїх польських господарів легкозаймистий матеріал, але самостійного значення не мали. Плани відновлення справжнього козацтва, козацької організації виникали під час народних рухів XVIII–XIX ст., але здійснити їх не довелося.

У другому десятиріччі XVIII ст. нащадки та спадкоємці шляхтичів-землевласників Правобережної України могли, нарешті, безперешкодно повернутись до своїх маєтків і зайнятися відновленням колишніх господарств. Київські, брацлавські, подільські землі вкрилися «слободами», куди обіцянками довготривалої свободи від повинностей та всілякими пільгами спеціальні агенти закликали селян з населених місцевостей, а т. зв. «вікітці» зманювали й вивозили цей робочий інвентар до новозаснованих маєтків. Маса люду рушила знову — головним чином, з Полісся й Західної України, і дуже скоро, вже у другій чверті XVIII ст., правобережні землі одержали дуже значне населення. Відновилося поміщицьке господарство,

¹ Про них стаття В. Щербини у «Трудах XI археол. съезда», т. II.

а із закінченням пільгових термінів набули повної сили поміщицькі порядки Польщі. Втім, з огляду на ті смути, про які я говоритиму далі, і взагалі через нетривкість місцевих відносин, поміщицька влада й експлуатація селянської праці все ж таки були тут значно слабші, ніж у Західній Україні. Не лише на самому театрі заворушень, а й у місцевостях, порівняно віддалених від цих заворушень, напр., у Житомирському повіті, ще у третій чверті XVIII ст. панщина часто обмежується двома днями на тиждень з господарства, за порівняно невеликих грошових і натуральних данин, і лише після переходу цих земель під владу Росії вони досягли таких самих, як там, напруги й сили.

Причина полягала в тому, що відновлення шляхетського панування у Правобережній Україні викликало за свіжими традиціями недавнього минулого досить потужний, хоча й неорганізований, народний протест, що знайшов свій вияв у русі, який отримав загальну назву «гайдамаччини». Цим ім'ям називали від початку XVIII ст. розбійницькі ватаги, що рекрутувалися переважно із селян. Такі ватаги не переводились в українських землях, під різними назвами дейнек, левенців, опришків, а на Правобережній Наддніпрянщині XVIII ст. їх зазвичай називають гайдамаками¹. Подібно до південнослов'янських гайдуків та ускоків, вони після зникнення козацтва слугували виразом народної опозиції ненависному суспільному устрою і тому знаходили широке співчуття в народних масах. З 1730-х рр., коли Січ, перейшовши з татарських володінь на старі місця, присунулась до кордонів Правобережної України, гайдамацькі ватаги знаходять у ній сильне оперття; звідси вони виходять і сюди потім ховаються, і запорожці у великій кількості беруть участь у гайдамацьких загонах.

Вступаючи на правобережні землі, ці гайдамацькі загопи знаходили широке співчуття й допомогу; до них приєднувались не лише авантюристи з різного роду безхатченків усіх станів, але й маса селян. Жадоба здобичі й пригод змішувалася з мотивами національної та соціальної боротьби й помсти. За такими ж національно-релігійними мотивами дієвими пособниками гайдамаків були київські міщани і ченці київських та інших прикордонних православних монастирів. Завдяки слабкості адміністрації та відсутності війська ці гайдамацькі рухи на Правобережній Наддніпрянщині у другій і третій чверті XVIII ст. стали хронічним явищем, а часами виявляли потужну силу, обіймаючи великі території і приводячи в рух величезні маси селянського населення. Ці обставини і були значною перешкодою розвиткові шляхетського господарства та кріпосницьких відносин на Правобережжі.

¹ Значення назви неясне — виводять це слово від арабсько-турецького гайда, гайдемак, у значенні: розбишакувати, сваволити.

Уперше гайдамацький рух набув значних масштабів у 1734 р. Безкоролів'я після смерті короля Августа II (помер 1733), яке супроводжувалося збройною боротьбою партій на польській території з участю іноземних військ — міжусобиці серед поляків, утворення на користь кандидатури Станіслава Лещинського конфедерації (збройної ліги) у воєводствах Київському, Подільському, Брацлавському та Волинському, що супроводжувалося збройними нападами шляхти на своїх противників та цілковитою анархією, — все це вельми сприяло гайдамакам. Коли російські та українські війська для боротьби з партією Лещинського було введено на Правобережну Україну, це послужило сигналом для масового повстання, яке охопило Київське, Брацлавське та Подільське воєводства. Українське населення вважало прихід цих військ за передвістя окупації, визволення від польського і шляхетського панування, а заклик до боротьби з партією Лещинського — закликом до повстання. Особливо потужний рух розвинувся на Брацлавщині. Тут такий собі Верлан, начальник надвірних козаків кн. Любомирського, посилаючись на грамоту імп. Анни, що нібито закликала селян знищувати ляхів і жидів та формувати козацькі полки, — викликав надзвичайно потужне і досить організоване повстання. З Брацлавщини він потім перейшов на Поділля та південну Волинь, узяв Жванець і Броди, а його загони проникали в околиці Кам'янця і Львова. Край повстанню поклато тільки припинення безкоролів'я, коли російські війська як союзники нового уряду (короля Августа III) самі зайнялися приборканням повсталих. Верлан та його товариші, полковники сформованих ним козацьких полків, пішли до Молдавії, інші сховались у запорозьких володіннях.

Нове посилення гайдамацького руху мало місце у 1750 р. Цього разу для нього не було зовнішніх сприятливих умов, — воно стало результатом прогресивного зміцнення гайдамацьких ватаг, які після 1734 р. майже безперервно вдиралися на Правобережну Україну за цілковитої відсутності оборони. Упродовж майже всього 1750 р. Київське і Брацлавське воєводства чи не на всьому своєму просторі — аж до кордонів Полісся — були під владою гайдамацьких ватаг і повсталих селян. Ціла низка міст і замків, навіть більш значних, як Умань, Вінниця, Летичів, Фастів, Радомисль, були взяті й розграбовані гайдамацькими загонами. Тільки брак організації у повстанні був причиною, що воно само собою відшуміло й затихло, не зустрівши жодного спротиву ані з боку уряду, ані з боку місцевої шляхти.

Та найсильнішим був рух 1768 р. — т. зв. Коліївщина (від слова колій, колії, як названо загони повсталих¹). Ґрунт для його розвитку цього разу

¹ Зазвичай виводять від слова «колоти», так би мовити, той, що коле, б'є.

було підготовлено знов-таки зовнішніми подіями. Т. зв. Радомська конфедерація, створена за участю Росії в інтересах дисидентів проти короля та його партії, закликала на допомогу російський уряд, який знову ввів своє військо у кордони Польщі, у правобережні землі. Проти Радомської конфедерації, проти дисидентів і Росії було створено іншу конфедерацію в Барі, на Поділлі. Настала цілковита анархія, яка особливо відчувалася в українських провінціях Польщі, і серед цього сум'яття широко розгорнувся народний рух. Дисидентське питання, що послужило Росії приводом для втручання у польські справи, боротьба між православним та уніатським духівництвом, яка відбувалася в той час у Київському воєводстві й супроводжувалась утисками та катуванням православних, котрі чинили опір, — усе це надало рухові релігійного забарвлення. Видатну роль у місцевому релігійному русі відігравав ігумен Мотронинського монастиря (біля Чигирина) Мельхиседек Значко-Яворський, що був спостерігачем за православними парафіями Правобережної України, і його ж вважали одним з ініціаторів народного руху, на чолі якого став запорожець Максим Залізник, котрий проживав як послушник у тому ж монастирі.

Щоб привабити людей, як і в 1734 р., було пущено чутки про «золоту грамоту» імп. Катерини із закликами до повстання. Копії цієї грамоти, що збереглися, підроблені, і самий рух з точки зору політики уряду Катерини був небажаний; але це не виключає можливості, що з боку російської влади справді було допущено заяви, які сприяли народному рухові, викликаючи переконання, що йому співчуває сама імператриця.

II. 377 Рух охопив південну частину Київського та Брацлавського воєводств; повстанці били шляхту, жидів, уніатських та католицьких священників. Кульмінаційним моментом повстання було взяття Умані, тоді найбільш значного міста Брацлавщини; воно відбулося завдяки тому, що до повстання приєднався Іван Гонта, сотник (очільник) надвірних козаків володаря Умані Потоцького. Тут було вбито багато поляків і жидів, які ховалися сюди як у найбезпечніший пункт; утім, розміри цієї різанини, безперечно, дуже перебільшені у мемуарах, на які, головним чином, спираються наші відомості про цей, усе ще достатньо не роз'яснений, епізод.^{II, 377}

Рух почався наприкінці квітня 1768 р., коли Залізник з Мотронинського лісу із своїм загоном вийшов у Медведівку і, звідси, закликаючи народ до повстання, збираючи всілякий охочий люд, пройшов через південну частину Київського воєводства до околиць Умані, найзначнішого в той час міста цього краю, руйнуючи дорогою панські маєтки, допомагаючи селянам громити й виганяти уніатських священників і т. ін. В околицях Умані до нього приєднався сотник надвірних козаків Потоцького, власника Умані. Люди-

на, удостоєна милостей свого поміщика, він, однак, вирішив приєднатися до повстання, встановив зв'язки із Залізняком, і коли останній підійшов до Умані, Гонта приєднався до нього зі своїми козаками. Це вирішило долю Умані, її взяли гайдамаки, і поляки та жиди, що зібралися тут з довколишніх місцевостей, були піддані побиттю; втім, розміри цієї різанини, безсумнівно, дуже перебільшено в мемуарах, на які, головним чином, спираються наші відомості про цей, все ще не роз'яснений достатньою мірою, епізод. Інші провідники гайдамаків у цей час подібними ж методами «очищали» Київське воеводство від поляків та жидів у інших напрямках: Семен Неживий громив католиків і уніатів в околицях Черкас, Іван Бондаренко — у Поліссі, в околицях Радомисля, Яків Швачка — в околицях Білої Церкви; останній вважався особливо жорстоким винищувачем поляків і жидів, і у Фастові, де була його квартира, пізніше слідча комісія нарахувала засуджених ним і вбитих до 700 душ.

Та рухові не судилося тривати довго. Барську конфедерацію приборкано, і польський уряд звернувся до російського з проханням придушити гайдамацький рух. Катерина відгукнулася на це прохання з повною готовністю, оскільки рух не відповідав її планам, а крім того, вона хотіла очистити себе від підозр у виданні агітаційної грамоти. Російське військо було задіяне на приборкання повстання, воно було залите кров'ю й закінчилося масовими стратами провідників та учасників: учасників руху, захоплених російськими військами, або тих, хто сховався на території українських провінцій імперії у надії на захист від російської влади, видавали польській владі та піддавали стратам, нерідко витончено-жорстоким.^{11. 377} (так, напр., з Гонти, за словами поляка-очевидця, з живого здирали шкіру).^{11. 377} Польська військово-судова комісія, що засідала в Кодні (у Житомирському повіті), залишила по собі жахливу пам'ять у населення.

То був останній масовий рух. Щоправда, у 1788—1789 рр. поширились чутки, що в Україні готується нова коліївщина «сином Гонти», і ці розповіді нагнали великого страху на шляхту: було запроваджено судові комісії, які арештовували і навіть страчували багатьох людей; але, кінець кінцем, ці чутки виявилися брехливими¹. Польсько-російський терор 1768 р. справив очевидну дію. З переходом же Правобережної України під владу Росії масові народні рухи не могли вже мати місця. У Галичині також австрійський уряд поклав край розбишцтву «опришків», що гніздилися у Карпатських горах, біля угорської та молдавської границі. Вони

¹ 11. 378 Про цю фальшиву тривогу й безсенсовні переслідування й страти, вчинені переляканою шляхтою, див. актовий матеріал і статтю проф. Антоновича у ч. III т. V «Архива Юго-Западной России». ^{11. 378}

грабували проїжджих купців, шляхту й жидів і, завдяки своїй сміливості та різним пригодам, користувалися співчуттям і популярністю у народу, який ідеалізував їх у своїх оповідях та піснях. Головним їхнім героєм став Олекса Довбуш, оспіваний у піснях, опоетизований у численних переказах; а як провідник опришків він відомий з документів з 1738 до 1745 р., коли його було вбито із засідки.

Давні традиції козацтва, однак, не вмирили довго і у Правобережній Україні. Так, Кримська війна та формування селянських ополчень у 1855 р. викликали у Київській губернії своєрідний народний рух з метою визволитись від кріпосного гноблення шляхом відновлення козацтва. Читання у церквах маніфестів, у яких уряд закликав населення до участі в обороні держави, викликало в багатьох місцевостях Київської губернії своєрідні заяви з боку селян: вони виявили готовність іти на захист Росії і для цього просили записати їх у козаки. Як козаки, вони сподівалися, за давньою традицією, звільнитися від влади поміщиків та адміністрації, від панщини та інших повинностей; проривалися й більш радикальні плани перебудови суспільних і політичних відносин. Адміністрації, яка намагалася довести недоречність цих бажань, селяни не хотіли вірити й підозрювали, що вона затаювала «царську грамоту», котра поголовно закликала народ у козаки, зовсім так само, як у 1734 та 1768 рр. Подекуди дійшло, кінець кінцем, до кривавих сцен і битв із військом.

II. 381–382 У Лівобережній Україні уряд викликав ще реальніші сподівання на відновлення козацтва, вдаючись у тяжкі хвилини до набору козацьких полків, причому для залучення населення місцева адміністрація подавала йому надії на відновлення давнього козацького устрою, знищення податей, рекрутського набору і т. ін., але потім усе залишалося по-старому. Це мало місце під час війни 1812 р. і згодом під час польського повстання 1830 р. Але цей останній епізод закінчився для козаків дуже сумним чином: уряд, невдоволений, мабуть, козацькими мріями, розпорядився зараховувати цих козаків-добровольців на регулярну службу (на 18 років!). Кілька полків було відправлено на Кавказ, і там ці козаки мали залишитись на проживання.

Нарешті, 1848 рік у Австрії, 1861 у Росії звільнили селянина від влади поміщика. Однак і ця емансипація не забезпечила селянинові економічної й громадянської свободи. І в Галичині, і в «Юго-Западном крае» Росії формально звільнений і повноправний селянин залишився у надзвичайно тяжкій економічній та будь-якій іншій залежності від привілейованого стану — тієї самої шляхти. II. 381–382

Література: Антонович, «Последние времена козачества на правом берегу Днепра», 1868 («Архив Юго-Зап. Рос.», III, т. 2), його ж статті: про гайдамацькі рухи в «Архиве Юго-Зап. России», III, т. 3 і про тривогу 1789 р., викликану чутками про підготовку нової Коліївщини, там само, у ч. III, т. V. Я. Шульгін, «Очерк Колиивщины», 1890. «Матеріали до історії Коліївщини», I–VI, у «Записках Н. тов. Шевченка», т. 57 і наст. Про опришків — статті Ю. Целевича, зібрані у XIX т. «Руської історичної бібліотеки» (там само, у т. XVII–XX згадані дослідження Антоновича і Шульгіна у перекладі). Про становище селян у XVIII ст. — стаття Антоновича в «Архиве», VI, т. II (переклад у XXII т. «Рус. іст. біб.»). Про «козацький» рух 1855 р. — Томашівський, «Київська козащина 1855 р.» («Літерат.-наук. бібліотека видавничої спілки», кн. 55, 1902).

Антонович В. Содержание актов о казаках на правой стороне Днепра (1679–1716) / В. Антонович // Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о казаках (1679–1716). — Т. 2. — К.: Типография Е. Федорова, 1868. — С. 1–197.

Антонович В. Останні часи Козаччини на Правобережжі після актів 1679–1716 рр.: історична монографія / В. Антонович // Костомаров М. Мазепа / М. Костомаров. — Ч. II. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1896. — С. 123–274. — (Руська історична бібліотека, XVIII).

Антонович В. Предисловие / В. Антонович // Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о гайдамаках (1700–1768). — Т. 3. — К.: Университетская типография И. Завадзкого, 1876. — С. 1–128.

Антонович В. Розвідка про гайдамаччину / В. Антонович // Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII віці. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1897. — С. 1–96. — (Руська історична бібліотека, XIX).

Антонович В. [Предисловие] / В. Антонович // Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 году. — Т. 5. — К.: Университетская типография И. Завадзкого, 1876. — С. 1–99.

Антонович В. Предисловие / В. Антонович // Архив Юго-Западной России. — Ч. VI: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799). — Т. 2. — К.: Типография И. Давиденко, 1870. — С. 1–64.

Антонович В. Про правне та економічне становище селян у XVIII в. / В. Антонович // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV–

XVIII в. — Ч. I. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1901. — С. 115–161. — (Руська історична бібліотека, XXI).

Шульгин Я. Очерк Колиивщини по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов / Сост. Я. Шульгин. — К.: тип. Г. Корчак-Новицкого, 1890. — 209 с.

Шульгин Я. Начерки Коліївщини на підставі виданих і невиданих документів 1768 і близьких років / Я. Шульгин. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1898. — 219 с. — (Руська історична бібліотека, XX).

Грушевський М., Крижановський А. Матеріали до історії Коліївщини. I. Василянські записки й листи про Коліївщину / подав А. Крижановський; до друку приладив М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. LVII. — Львів, 1904. — Кн. I. — С. 1–24.

Грущенко С. Матеріали до історії Коліївщини. II. Кілька документів про участь ченців київських монастирів в гайдамацьких рухах XVIII ст. / С. Іваницький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. LIX. — Львів, 1904. — Кн. III. — С. 1–16.

Франко І. Матеріали до історії Коліївщини. III. Польська поема про уманську різню / І. Франко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. LXII. — Львів, 1904. — Кн. VI. — С. 1–40.

Грушевський М. Матеріали до історії Коліївщини. IV. Оповідання очевидця про смерть Гонти / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. LXXIX. — Львів, 1907. — Кн. V. — С. 94–96.

Шпитковський І. Матеріали до історії Коліївщини. V. Мемуар ржищівського тринітарія про Коліївщину: *Notat res perpetuae memoriae dignas et in Ukraina practicas 1768 A[ppo]* / І. Шпитковський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. LXXXIII. — Львів, 1908. — Кн. III. — С. 134–157.

Шпитковський І. Матеріали до історії Коліївщини. VI. Мемуар Домініка Завроцького про Коліївщину / І. Шпитковський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. XCVI. — Львів, 1910. — Кн. IV. — С. 58–93.

Целевич Ю. Опришки / Ю. Целевич // Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII віці. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1897. — С. 155–295. — (Руська історична бібліотека, XIX).

Томашівський С. Київська козаччина 1855 р. / С. Томашівський. — Львів, 1902. — 20 с. — (Літературно-наукова бібліотека; ч. 29).

ЗМІСТ

В. Кавунник. ІСТОРІЯ ВИДАННЯ «ОЧЕРКА» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	V
Передмова до першого видання	1
Передмова до другого видання	2
Передмова до третього видання	6
Передмова до четвертого видання	7
I. Сучасна українська колонізація та її історичні зміни; географічні умови; український етнічний тип	8
II. Загальні риси української історії. Розселення українських племен ..	26
III. Культура й побут	38
IV. Торговельні зносини; початок державної організації; літописна традиція про початок Київської держави	47
V. Київська держава у IX та X ст. — процес утворення	60
VI. Київська держава в XI та XII ст. — процес розкладу	74
VII. Князівства-землі XI—XIII ст. Галицько-Волинська держава XIII—XIV ст.	84
VIII. Політичний і суспільний устрій, право та культура XI—XIII ст. ..	95
IX. Перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського й Польщі (XIV—XV ст.)	113
X. Українські землі у XV—XVI ст.; збирання українських земель Польщею	125
XI. Суспільна й культурна еволюція. Привілейовані стани	140
XII. Селянство.	154
XIII. Міста. Релігійно-національний і культурний рух XVI—XVII ст. ..	165
XIV. Козацтво — його походження і розвиток	177
XV. Козацтво й козацькі війни до 1648 р.	189
XVI. Хмельниччина	207
XVII. Устрій і відносини, створені Хмельниччиною	225
XVIII. Події після смерті Хмельницького (1657—1663)	237
XIX. Смути 1660—1680 рр.	250
XX. Відносини кінця XVII ст.	263
XXI. Соціально-економічний процес у Східній Україні XVII—XVIII ст.	273

XXII. Повстання Мазепи й перше скасування гетьманства	285
XXIII. Останні гетьмани	298
XXIV. Ліквідація старого устрою Гетьманщини	309
XXV. Правобережна Україна	319
XXVI. Західна Україна	331
XXVII. Занепад національного й культурного життя у Східній Україні	349
XXVIII. Українське відродження в Росії	360
XXIX. Українське відродження в Австро-Угорщині	376
XXX. Сучасний стан українства в Австро-Угорщині	392
XXXI. Сучасний стан українства в Росії	413
XXXII. Останні десятиріччя	443
ДОДАТКИ	459
Грушевський М. Передмова до брошури «Українство в Росии, его запросы и нужды (глава из «Очерка истории украинского народа»)» – розділ XXXI. «Сучасний стан українства в Росії»	461
Листи з історії видання «Очерка» Михайла Грушевського	463
№ 1. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 22 травня 1903 року	463
№ 2. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 20 серпня (3 вересня) 1903 року	464
№ 3. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 18 вересня 1903 року	465
№ 4. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 3 (16) жовтня 1903 року	466
№ 5. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 17 листопада 1903 року	467
№ 6. Лист Михайла Грушевського до Максима Славінського від 6 (19) грудня 1903 року	468
№ 7. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 12 грудня 1903 року	469
№ 8. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 13 лютого 1904 року	470
№ 9. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 16 лютого 1904 року	471

№ 10. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 10 березня 1904 року	472
№ 11. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 19 березня 1904 року	473
№ 12. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 23 квітня 1904 року	474
№ 13. Лист Салтикова до Михайла Грушевського від 9 липня 1904 року	475
№ 14. Фрагмент листа Олександра Браудо до Михайла Грушевського від 2 вересня 1904 року	477
№ 15. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 вересня 1904 року	478
№ 16. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від [26 вересня 1904 року].	480
№ 17. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 жовтня 1904 року.	482
№ 18. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 21 жовтня 1904 року.	483
№ 19. Лист Н. Зандмана до Михайла Грушевського від 3 листопада 1904 року	484
№ 20. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 грудня 1904 року	485
№ 21. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, січень 1905 року	487
№ 22. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 9 березня 1905 року	489
№ 23. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 березня 1905 року	490
№ 24. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, червень 1905 року.	491
Рецензії на «Очерк» Михайла Грушевського	492
Павлов Н. Ученый труд г-на профессора Грушевского: Очерк истории украинского народа	492
Сторожев В. Проф. М.С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906.	511
Проф. Мих. Грушевский. Украинство в России, его запросы и нужды. СПб., 1906 г.	507
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	514

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія «Монографічні історичні праці»

Редактор *Л. Веремієнко*
Художнє оформлення *С. Іванов*
Технічний редактор *І. Сімонова*
Коректор *О. Тростянчин*

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 46,0.
Обл.-вид. арк. 40,0. Тираж 5000 пр. Зам. 48-15

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПрАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас” КП ДАК “Укрвидавполіграфія”
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 22 : Нарис історії українського народу /упор. І. Гирич, В. Кавунник. — 2015. — 568 с. — (Серія «Монографічні історичні праці»).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

У томі 22 Творів М. Грушевського у 50-ти томах уміщено в українському перекладі працю «Очерк истории украинского народа», яку історик опублікував у 1904 р. За життя автора книга була перевидана у 1906, 1911 і 1913 рр. «Очерк...» призначався для російськомовної української інтелігенції та росіян і знайомив з тисячолітньою історією українського народу від доісторичних часів і князівського періоду до доби новітнього українського відродження у ХІХ — на початку ХХ ст. Крім «Ілюстрованої історії України» — це єдина суцільна політична історія України від найдавніших часів до модерного часу. До тому увійшли «Додатки», які розкривають історію створення книжки та рецепцію суспільства на неї.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

УДК 94(477)

ББК 63.3(4УКР)